

Son bir əsrdə millətin nəsibi olan ilk milli dövlət - "Azərbaycan Cümhuriyyəti o zaman bütün Şərqdə (və Avropada) ən demokratik parlaman modelinə malik idi və sağlam bir milliyət fikri və türklük şüuru üzərində qurulmuşdu... Eyni zamanda, Azərbaycan çağdaş bir cəmiyyət qurmağa, Avropa zehniyyəti ilə çalışmağa əzm etmişdir. Bayrağının üç rəngi (mavi, qırmızı, yaşıl) bu ümdənin timsalıdır)" (Üzeyir Hacıbəyli).

AMEA-nın müxbir üzvü mərhum Yaşar Qarayev yazırdı: "Milli birlik və istiqlal hakimiyyəti "Xalq respublikası" və sosial-demokratiya istiqamətində ümumbəşəri tərəqqinin həm Qərb, həm də Rusiya və Şərq meyillərini öz məzmununda birləşdirdi. Milli dövlət qurumunu filial, struktura obyekt, avtonomiya səviyyəsində yox, tam müstəqil, klassik respublika səviyyəsində dirçəltmək cəhdinə Şərqdə real, konkret tarixi təmsil və nümunə idi".

Bir cəhət də çox mənalı və ibretlidir: Azərbaycanda Cümhuriyyətin tülusu da, qürubu da cəbrsiz və zorsuz, qansız və qadasız baş verib. Onun mənəvi və hüquqi təsisində təməl daşı - hücum və ordu, silah və sürgün yox... milli dövlət təfəkkürü, zəka və müdriklik olub. Beynəlmiləli parlament, hüquqi dövlət təsisatı və əxlaq kodeksi onun bütün sonrakı qısa, çətin, lakin tarixi fəaliyyətinin mahiyyətini də aşılıyıb: "Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşların bərabər bir hüquqda yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ qorunurdu, erkək-qadın, müsəlman-xristian, türk-türk olmayan, cins və milliyət fərqi gözləmədən, zəngin-fəqir, müdir-işçi, torpaq sahibi - günəməz, öyrətməntələbə, möhtərəm-cahil, sinif,

əsas və inzibati modeli Azərbaycan Cümhuriyyəti verdiyi kimi, eyni sosial-siyasi məkanda millimənəvi yaddaşın qorunması, təzahürü və yüksəlişi üçün fəlsəfi-estetik təməli, nəzəri əsası da ehtəmin AXC-nin milli tərəqqi təlimi və konsepsiyası verdi. Azərbaycanda sovet dövründə də, istisnasız olaraq, bütün bədii formalarda - poeziyada, rəssamlıqda, musiqidə, teatrda... ən böyük uğura çevrilən şedevrlər, məhz bu yaddaş kodundan çıxan, onunla təzad təşkil etməyən əsərlər oldular".

Azərbaycanın ən yaxşı alimləri, elm və bilik adamları sonralar həm millətin, həm də onun ədəbiyyatının tarixini bu yüksək nöqtədə duraraq yaratdılar (şübhəsiz, bu sözlər həmin yetmiş ildəki rəsmi-direktiv tarixçiliyə, boz yekrəng, "elmi" -"bədi" axına, qrafoman-doqmat məhsuluna, konyuktur makulaturaya aid deyil). Azərbaycanda son 150 ildə ədəbi nəsillər və bədii ənənə arasında milli əlaqə, varislik estafeti xəlvətdə, alt qatda heç vaxt qırılmamış, daxiləki ana damarda, arteriyada döviyyə fasiləsiz davam etmişdir. Və bunun da tamamilə məntiqi nəticəsi olaraq, suverenlikdən sonrakı dövr -1990-2000-ci illərin ədəbi prosesi də həmin döviyyəyə əvvəlki təbiilik və qanunauyğunluqla qoşula bilməmişdir (dəyişən siyasi ukladlarla birlikdə, hər dəfə sənətə və sə-

ləri də demokratiya, elm və milli mədəniyyət sahəsində olmuşdur: BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ (1919) AZƏRBAYCAN DÖVLƏT TEATRİ (1919), "TEATR XADİMLƏRİ CƏMIYYƏTİ", "MÜSƏLMAN MÜHƏRRİR VƏ ƏDİBLƏR CƏMIYYƏTİ", "YAŞIL QƏLƏM" ədəbi birliyi açılmış, milli simvolika - gerb, bayraq və himn müəyyən edilmişdir.

Rəsmi statistikaya görə, Azərbaycanda hələ 1919-cu ildə artıq 700 məktəb açılmış və bu məktəblərdə 48780 şagird təhsil almışdır.

Dövlət Teatrı İ.Aşurbəylinin Azərbaycan istiqlalı mövzusunda yazdığı "AZƏRBAYCAN" dramı ilə açılmış, A.M.Şərifzadə, C.Zeynalov, H.Ərəblinski, H.Sarabski, S.Ruhulla, M.Əliyev, M.Kazımovski kimi şöhrətli aktyorların ifasında, həmçinin, "HACI QARA", "ÖLÜLƏR", "BƏXTSİZ CAVAN", "ARŞIN MAL ALAN", "ƏDİRNƏ FƏTHİ" tamaşaları səhnəyə qoyulmuşdur. Bədii repertuar, eyni zamanda, "Zorən Təbib" (Molyer), "Qaçaq" (Şiller), "Əlməsur" (Heyne), "Müfəttiş" (Qoqol), həmçinin, "Ənuşirəvani-adil" (Xalid ibn-Valid), "SƏD İBN VƏQQAS", "YEZİD İBN MÜAVİYƏ", "TÜRKİYƏ OĞULLARI", "KÖHNƏ TÜRKİYƏ", "ƏBÜL-ÜLA" pyeslərini əhatə edir.

Y.Qarayev yazır: "CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ" (1918-1920) - XX əsrin əvvəlinin iki inqilab

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KIVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli birlik uğrunda mübarizəsi və əbədi irsi AXC Qərb və Şərq dəyərlərini, milliliyi və ümumbəşəriliyi özündə birləşdirən milli birlik uğrunda mübarizə aparan bir dövlət idi

məslək, təbəqə, rütbə, məqam, nəsif, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkət idarəsində iştirak edir, qanun yaran quruluşlara girmək haqqına dəxi sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünmürdü. Bunun kimi ona nə yoxsulluğu üçün sayğı edilir, nə zənginliyi üçün aşağılanırdı... Burada misli Avropada tətbiq olunmayan həqiqi bir xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdu".

Y.Qarayevin təbirincə desək: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanda Cümhuriyyətdən əvvəlki yetmiş illik (1850-1918) milli-mənəvi inkişafın əsəri və övladı olub. Eyni miqyasda və siqletdə digər əsərdən - Cümhuriyyətin öz əsəri və övladı olan milli İntibahdan isə, geniş mənada, Cümhuriyyətdən sonrakı yetmiş ilin (1920-1990) sənət və mədəniyyətinin timsalında danışmaq olar. Sovet federasiyası daxilində də Azərbaycanın milli istiqlalı, ərazi bütövlüyü və respublika statusu üçün potensial tarixi

nətkara da münasibəti dəyişən, mədəniyyətin mərhələlərini qarşı-qarşıya qoyan vulqar-sinfi konyukturanın, siyasi təsnifatın bu qanunauyğunluqla heç bir əlaqəsi yoxdur).

Lakin bütün bunlarla birlikdə, o da həqiqətdir ki, AXC dövrü ilə bağlı ədəbi irs, şübhəsiz, yalnız AXC-dən sonrakı ədəbiyyatın böyük nümunələri deyil. Həmin ədəbiyyatı ilk dəfə araşdırırlar və dəyərləndirənlər də ehtəmin Cümhuriyyəti və onun mədəniyyətini yarananların özləridir.

Hələ bir böyük şedevr ayrılıqda yaranmasa da, Cümhuriyyəti yaranan və Cümhuriyyətin ideallarını həmin dövrdə də incələyib tərənnüm edən zəngin bir poeziya, nəsr, dramaturgiya və tənqid məhsulu, fəal ədəbi və sosial-mədəni hərəkət AXC illərində mövcud olmuşdur.

Azərbaycan ərazisi bərpa olunmuş, müsəlləh milli ordu yaradılmış, Azərbaycan dili dövlət dili elan edilmiş və belə etibarlı zəminə hökumətin iyirmi üç ayda mümkün olan ən böyük tədbir-

(1905-1907-ci və 1917-ci illərin rus inqilabları) dövrü ilə sonrakı yetmiş il arasında ara mərhələni təşkil edir.

Hələ islama qədər neçə yüz il tarixi olan, islamla özünü yenidən dərk edən və XIX əsrin Qərb-Şərq məcrasında təzə mərhələyə yüksələn Azərbaycan ədəbiyyatında üç əvvəlki ədəbi dövrdən sonra onların hər üçünü özündə cəmləyən yekun dövrü (XX yüzil) gəlir və özünün zirvə məqamına müstəqil Azərbaycan dövləti illərində çatır -1918-20-ci illərdə. Məhz bu dəfə "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" ədəbi məktəbinin, tənqidi realizmin və iyirminci əsr romantizminin bədii-fəlsəfi bünövrəsi zəminində ədəbiyyat öz mənəvi-fəlsəfi miqyasını, əhatə hüdudlarını və çərçivəsini artırıq coğrafi yox... tarixi (!) məkanda dəyişir: vəhdətə və bütövlüyə qitələrlə qitələr arasında yox, daha çox epoxalarla epoxalar, köklərlə zirvələr, mənşə ilə, əcdadla, etnosla müasir nəsillər arasında nail olmağa çalışır. Yenidən (bu dəfə artıq yeni məzmununda və səviyyə-

də) daha çox Şərqlə, türklük və islam dünyası ilə bağlılıqda özünü tanımaq, ifadə və təsdiq etmək yolu ilə gedir.

Təsədüfi deyil ki, təxminən eyni vaxtda Cənubi Azərbaycanda da milli istiqlala qarşı qəsd baş verdi: Səttarxandan, Bağır xandan sonra Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin demokratik hökuməti məhv edildi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti, şübhəsiz, 1917-1920-ci illərdə Avropa, Rusiya və Qafqaz miqyasında özünü göstərən geosiyasi maraqların obyektiv olaraq şərtləndirdiyi tarixi hadisə idi. Lakin o, daha əvvəl Azərbaycanda yaxın iki əsrin və xüsusən, AXC-yə qədərki son üç on ilin sosial-ictimai və ədəbi-mədəni hərəkatı ilə hazırlanmış milli-məfkurəvi, mənəvi-ideoloji bir fenomen idi. Odur ki, ondan sonrakı çağdaş və gələcək tarix yalnız onunla bütövləşən məcrada, kontekstdə incələmə bilərdi".

Ədəbiyyat tarixi, folklor topluları yaradılması, ədəbi prosesin təşkili, milli tarixə və ənənəyə dair müntəzəm, çeşidli nəşrlərin ca-

ri və perspektiv planlarının icrasını müəyyənləşdirərək, bu cəmiyyət qarşısında duran vəzifələr proqramı kimi müəyyən edilmişdi.

Müəllif qeyd edirdi ki, bədii prosesi tənzim edənlər və yarananlar - başda M.Ə.Rəsulzadə, ideoloq Mirzəbala, parlamentin sədr müavini H.Ağayev, parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşov, S.Məmmədov, Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, habelə, C.Məmmədov, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Müznib, S.Mümtaz və b. idi. Xüsusən, "CÜMHURİYYƏT ŞAİRİ" Ə.Cavad, Əliyusif Rai, Umugülsüm xanım (M.Ə.Rəsulzadənin əmisi qızı, S.Hüseynin həyat yoldaşı), Əmin Abid (Gültekin), Cabbarlı, Davud, Əli Şövqi kimi gənclərin onlarla ehtiraslı şeiri elliklə yayılır və oxunur, marşa, himnə və nəğməyə çevrilirdilər. Nəzirə, qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhyyə ənənəsini isə daha çox Ə.Cənnəti, İ.Tahir, A.Müniri kimi yaşlı şairlər davam etdirirdilər.

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru